

*Коротенко Д.О., аспірант ЗНУ, м. Запоріжжя,
ORCID: 0000-0003-3847-1273*

*Korotenko D., researcher of Zaporizhzhia National University of Zaporizhia,
Zaporizhia*

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ І СТИМУЛИ ДО РЕФОРМ У МУНІЦИПАЛЬНИХ СИСТЕМАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

PATHS OF DEVELOPMENT AND INCENTIVES FOR REFORMS IN THE MUNICIPAL SYSTEMS OF EUROPEAN COUNTRIES

У статті розглядається досвід реформування місцевого самоврядування ряду європейських країн. Визначено, що в ряді європейських країн муніципалітетах, конституціями надано право забезпечення дотримання принципів місцевого самоврядування шляхом звернення та захисту у судах, що кардинально відрізняється в правах та можливостях з українською дійсністю. З'ясовано що децентралізація є, по суті, політичною схемою, під якою розуміється передача публічних завдань/повноважень «згори донизу» на демократично легітимований та несучий політичну відповідальність рівень публічної влади, і в даному випадку муніципальний рівень як носій права на місцеве самоврядування є чудовим прикладом для впровадження його в процес реформування в Україні.

Ключові слова: *Європейський Союз, децентралізація, місцеве самоврядування, автономність, муніципалітет.*

The article examines the experience of reforming local self-government in a number of European countries. It was determined that in a number of European countries, municipalities and constitutions have been given the right to ensure compliance with the principles of local self-government by applying and defending in courts, which is radically different in terms of rights and opportunities from the Ukrainian reality. It was found that decentralization is, in fact, a political scheme, which means the transfer of public tasks/powers "from top to bottom" to a democratically legitimated and politically responsible level of public power, and in this case, the municipal level as the bearer of the right to local self-government is excellent an example for its implementation in the reform process in Ukraine.

Keywords: *European Union, decentralization, local self-government, autonomy, municipality.*

Постановка проблеми. Закордонний досвід, на думку європейських експертів, потребує додаткового осмислення і може бути враховано при розробці Концепції розвитку місцевого самоврядування України. При розробці проекту необхідно спиратися у своєму дослідженні на досвід Німеччини, Франції, Великобританії, Швеції та Італії. У зв'язку із завданням забезпечення комплексного розвитку території, особливого значення набуває питання щодо механізму оцінки результативності діяльності органів місцевого самоврядування, що застосовується у тому числі всередині муніципалітету, його представницьким органом, та органами виконавчої влади вищих ланок управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Аналіз основних підходів до дослідження європейського досвіду децентралізації у системі державного устрою безпосередньо розглядаються із проблемою доцільності та ступеню впливу держав партнерів та їх позитивного досвіду. Більшість досліджень у цій галузі базуються на роботах таких учених М.О.Пухтинський, П.В.Ворона, О.В.Власенко., В. О.Антоненко М. О. Баймуратов., О. В. Батанов.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення шляхів розвитку й стимулів, що спонукали до реформ у системі державного устрою та вивчення позитивного досвіду реформування європейських держав.

Виклад основного матеріалу. Історично так склалося, що становище муніципалітетів (міст і поселень) визначається в кожній країні насамперед конституціями і законами. У федеральній Німеччині рішення про правове регулювання місцевого самоврядування практично повністю перебувають у віданні земель (суб'єктів Федерації). З розвитком Європейського союзу (далі – ЄС) та загальноєвропейської інтеграції все більший вплив на компетенцію муніципалітетів (міст та громад) у державах-членах ЄС надають загальноєвропейські норми.

У Лісабонському договорі, який набув чинності 1 грудня 2009 року, ЄС уперше в європейському праві відкрито визнало місцеве самоврядування закріпило в протоколі до цього договору досить широку самостійність муніципалітетів під час ухвалення рішень. Європейська хартія місцевого самоврядування, прийнята у 1985 році Радою Європи, була згодом ратифікована всіма європейськими країнами, які цим взяли на себе зобов'язання втілювати у своєму законодавстві основні принципи хартії.[3]

Право муніципальних утворень (міст та поселень) на автономне вирішення завдань у сфері власної компетенції, тобто під свою відповідальність, має глибоке коріння в європейській конституційній та муніципальній історії. У Конституції Німеччини («Основному законі») 1949 року муніципальна автономія закріплена як право міст і поселень «регулювати всі питання місцевого значення в рамках закону під свою відповідальність». У цьому «класичному» формулюванні простежується комплексність (складність) відносин,

у яких перебуває місцеве самоврядування. З одного боку, вона надає право приймати рішення «під власну відповідальність», з іншого – дає чітко зрозуміти, що це має відбуватися «в рамках закону».

Останнє застереження (обмеження) часто критично називалося «троянським конем» – у тому сенсі, що вона дає можливість державі за певних обставин сильно обмежувати свободу дій муніципалітетів. Аналогічне формулювання міститься в Європейській хартії місцевого самоврядування (ст. 3, п. 1): «Під місцевим самоврядуванням розуміється право та реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину публічних справ та керувати нею, діючи в рамках закону, під свою відповідальність та в інтересах місцевого населення». Як було згадано, у ст. 4 Лісабонського договору (що набрав чинності 1.12.2009 р.), інститут місцевого самоврядування був уперше закріплений у праві ЄС, завдяки чому набув подальшого поширення та значення на всьому правовому просторі Європи.[2]

У ряді європейських країн муніципалітетам (містам та поселенням) конституціями (законодавчо) надано право забезпечення дотримання принципів місцевого самоврядування шляхом звернення та захисту у судах. Так, наприклад, Конституція (Основний закон) Німеччини та Конституції федеральних земель передбачають право подання муніципалітетами позовів до Конституційного суду Німеччини про конституційні скарги щодо порушень державними органами положень конституцій, тобто. з метою опротестування обмеження прав місцевого самоврядування.

У Європейській хартії підтверджується право на подання подібних скарг: «Органи місцевого самоврядування повинні мати право на судовий захист для забезпечення вільного здійснення ними своїх повноважень та дотримання закріплених у Конституції чи внутрішньому законодавстві принципів місцевого самоврядування».[5] Навіть у тому випадку, коли муніципалітети безпосередньо не беруть участь у правотворчості на національному рівні, їм (або їх об'єднанням) часто надається право в тій чи іншій формі впливати на закони, що розробляються. Наприклад, у регламентах (федерального та земельних) урядів та парламентів Німеччини чітко встановлено, що спілкам муніципалітетів (Німецький союз міст) має бути завчасно надано право висловлювати свою думку, бути заслуханими і цим брати участь у підготовці законопроектів, які мають до них безпосереднє відношення. Оскільки спілки громад широко користуються цим процесуальним правом, вони істотно впливають на законодавство і на федеральному, і на регіональному рівнях.

У порівняльних дискусіях часто розрізняють децентралізацію та децентрацію громадських завдань. Децентрація є, по суті, політичною схемою, під якою розуміється передача публічних завдань/повноважень «згори донизу» на демократично легітимований та несучий політичну відповідальність рівень публічної влади. І в даному випадку муніципальний рі-

вень як носій права на місцеве самоврядування чудовим прикладом. На відміну від децентралізації, деконцентрація, коротко кажучи, - поняття адміністративне, коли мається на увазі передача «згори донизу» адміністративних функцій (по вертикалі виконавчої влади).[1]

Для наочності ступеня децентралізації взято частку загальної кількості зайнятих у громадському секторі кожному окремому (міжрегіональному) рівні. Достатньо навести як приклад Швецію (як унітарну державу) та Німеччину (як федеративну державу). Найбільшою мірою децентралізація проявляється у Швеції, де лише 17 % службовців зайняті в державних органах, а 83 % працюють у муніципалітетах. При цьому у виконанні громадських завдань двома муніципальними рівнями превалює «низовий» рівень із двома третинами всіх муніципальних службовців. У Німеччині звертає на себе увагу дуже мала частка держслужбовців на федеральному рівні, яка становить трохи більше 10% від загальної кількості службовців у громадському секторі. Це ясно показує, що на відміну від інших федеративних держав (наприклад, США) Конституція 1949 не дає можливості Федерації засновувати власні адміністративні органи влади для реалізації своєї політики та законів на субнаціональному рівні. Сильне проміжне становище федеральних земель (повністю квазісамостійних держав) підкреслюється 53% службовців, що припадають з їх частки (серед яких, зокрема, вчителі і поліцейські). Частка службовців у муніципалітетах (35 %) відбиває досить широкий спектр завдань лише на рівні місцевого самоврядування.[4]

При децентралізації громадських завдань на муніципальні рівні слід розрізняти два варіанти. Встановлення компетенції як «реальні» завдання муніципалітету. При розподілі публічних завдань/повноважень у більшості європейських країн традиційно за основу ухвалюється принцип «презумпції універсальної підвідомчості» місцеве самоврядування щодо всіх місцевих справ; ці питання становлять власну, «реальну» компетенцію місцевого самоврядування. Прикладом такого підходу може бути вищезазначене формулювання Основного закону Німеччини, відповідно до якого муніципалітети мають право «регулювати всі питання місцевого значення в рамках закону під свою відповідальність». При цьому в більшості випадків не наводиться докладного списку («переліку») завдань місцевого самоврядування.

Типовим «реальним» власним завданням місцевого самоврядування, поряд з місцевим плануванням, є надання публічних (інфраструктурних та соціальних) послуг, до яких належать, зокрема, водопостачання, водовідведення, вивезення ТПВ, громадський транспорт, а також енергопостачання. "Передані" повноваження. Крім того, загальноприйнятою практикою в багатьох (континентальних європейських) країнах є застосування «дуальної» моделі завдань/повноважень, коли міста та поселення поряд з їх «природними/типovими» власними завданнями місцевого самоврядування виконують та-

кож низку функцій, які ним «делегує» держава. До таких завдань належать, наприклад, видача дозволів на будівництво та захист довкілля.

Починаючи з 1980-х років, раніше в унітарних європейських країнах (Іспанії, Франції, Італії) були зроблені серйозні кроки щодо масштабної децентралізації громадських завдань на регіональній та місцевий рівні. У результаті деяких із них сформувалися «квазі-федеральні» структури управління (Іспанія, Італія). Однак цей процес не закінчено, і останнім часом також проводяться реформи, спрямовані на подальшу децентралізацію державних повноважень, у тому числі вже в децентралізованих країнах. Прикладом тому може знову служити Німеччина, де земля Баден-Вюртемберг в 2005 році повністю передала більшу частину завдань, що здійснювалися раніше органами державної влади на місцевий рівень. Таким чином, публічне управління значною мірою в організаційних та кадрових питаннях «пішло» з місцевого рівня.[4]

При виконанні своїх завдань, будь то власна компетенція чи «передані» повноваження, муніципальне управління значною мірою здійснюється на підставі законів, які приймаються державами. Це потік розпоряджень муніципалітетами сприймається і піддається критиці як обмеження та притискання свободи прийняття рішень та свободи дій місцевого самоврядування.

У плані меж дії та інтенсивності державного нагляду за діяльністю місцевих органів влади у більшості європейських країн робиться через різницю між правовим та адміністративним наглядом. У першому випадку державний контроль орієнтований виключно на перевірку дотримання муніципалітетом правових розпоряджень під час виконання завдань (перевірка законності). Як правило, правовому нагляду підлягають повноваження, що належать до власної компетенції місцевого самоврядування.[6] У свою чергу, контроль діяльності виконавчих органів поширюється на перевірку доцільності при виконанні муніципалітетом «переданих» державою повноважень та здійснюється органами державної влади. Оскільки орган державного нагляду в порядку контролю має можливість тією чи іншою мірою «втручатися» в оперативні рішення муніципального рівня, необхідно визнати наявність певної тенденції, яка полягає в тому, що органи місцевого самоврядування при здійсненні «переданих» повноважень до певної міри «інтегруються» у публічне управління і в цьому сенсі відбувається їх часткове «одержавлення». Тому стосовно переданих (делегованих) державних повноважень йдеться швидше про (адміністративну) деконцентрацію, ніж про (політичну) децентралізацію.

Цю діалектичну суперечність можна знайти і в Європейській хартії місцевого самоврядування: «Будь-який адміністративний контроль діяльності органів місцевого самоврядування, як правило, має лише мету забезпечення дотримання законності та конституційних принципів. Проте адмініст-

ративний контроль може включати також контроль за доцільністю, що здійснюється вищими органами влади, щодо завдань, виконання яких доручено органам місцевого самоврядування. Адміністративний контроль діяльності органів місцевого самоврядування має здійснюватися з дотриманням пропорційності між ступенем втручання контролюючого органу та значимістю інтересів, які він має намір захищати». [3]

В історії територіальної організації муніципалітетів у європейських країнах простежуються дві моделі реформ. Відмінною рисою (називається так у порівняльних дослідженнях) північноєвропейської моделі перетворень, найбільш яскраво вираженої в 1960-70-х роках, були масштабні територіальні реформи, які за відомих умов проводилися національними парламентами навіть проти волі муніципалітетів, що ущемляються. Прикладами цього служать головним чином Великобританія (де чисельність населення нижнього муніципального рівня після реформи в середньому становила 170000 населення - Рейн-Вестфалія, з містами із населенням близько 45 000 осіб.). Згадана модель контрастує з так званою південноєвропейською моделлю реформ, якій (через конституції цих країн та/або політичної культури) властиво проведення територіальних реформ лише з дотриманням принципу добровільності, тобто за згодою втягнутих у процес муніципалітетів. Наслідком такого підходу стало те, що в цих країнах практично не проводились жодні територіальні реформи на місцевому рівні. «Класичний» приклад - це Франція, де налічується близько 35 000 муніципальних утворень із середньою чисельністю в 1 600 жителів, межі яких з XVIII століття не сильно змінилися. Для оперативної підтримки великої кількості дрібних і дуже дрібних муніципалітетів було створено мережу міжмуніципальних об'єднань.

В інших країнах, у тому числі в низці німецьких федеральних земель, повсюдна відмова від територіального реформування також супроводжувалася створенням подібних об'єднань міжмуніципального співробітництва. Останнім часом у країнах, які до цього часу утримувалися від проведення територіальних реформ, було здійснено низку кроків, спрямованих на облік демографічних та територіальних змін у бік збільшення розмірів громад, що, у свою чергу, супроводжується відповідним послабленням об'єднань міжмуніципального співробітництва.

Питання муніципальних територіальних реформ у всі часи характеризувалося конфліктом цілей між посиленням економічних засад в управлінні та розвитком початків місцевої демократії. Слід зазначити, що досвід не дозволяє зробити однозначні висновки про «оптимальний» або «ідеальний» розмір муніципалітету. У той же час можна стверджувати, що свою адміністративну неспроможність і політичну нежиттєздатність демонструють як найдрібніші громади, так і дуже великі міста (в Англії вони називаються

«oversize»), які є проблемними як з точки зору економіки управління, так і з точки зору живої місцевої демократії.[3]

У країнах традиційно політичні права участі громадян на місцевому рівні реалізовувалися через принципи представницької демократії, тобто. насамперед через вибори громадянами народних представництв. Єдиним винятком була і залишається Швейцарія, де починаючи з XIX століття у 80 % муніципалітетів рішення приймалися громадянами безпосередньо й демократично на зборах громад, а також на місцевих референдумах, які мають обов'язкову силу. З 1990-х років розширюються права прийняття громадянами рішень на засадах прямої (безпосередньої) демократії та інших європейських країнах. Це особливо виділяється в Німеччині, де з початку 1990-х років у всіх федеральних землях було введено обов'язкові місцеві референдуми.

Крім того, в даний час у всіх федеральних землях передбачені прямі вибори мера/бургомістра (очолює місцеву адміністрацію), а (у більшості земель) також відкликання мера/бургомістра за результатами місцевого референдуму. Крім того, і в інших європейських країнах, особливо в країнах з перехідною економікою Центральної та Східної Європи, після 1990 року було запроваджено різні механізми прямої демократії на місцевому рівні. Посилення «партиципативних» прав (прав на участь) громадян та процедури такої участі.[5]

На додаток до цих юридично закріплених прав прийняття політичних рішень (так званих «політичних» прав) громадянами останніми роками знаходять все більшого поширення так звані «громадянські» форми участі мешканців прийняття різних рішень. Починаючи з протестних рухів 1960–70-х років, у практиці місцевого самоврядування вкоренилися різні «консультаційні» органи (парламенти старійшин, парламенти молоді, рада з питань іноземців) на місцевому рівні, які набули дуже широкого поширення та впливають на прийняті рішення. Нині дедалі більшого значення та впливом на прийняття рішень набувають окремі ініціативи громадянського суспільства, пов'язані з конкретними ситуаціями на місцевому рівні (екологічні, соціальні, культурні).

Традиційно характерна для європейських країн ідея представницької демократії полягала не тільки в тому, що політичні права участі громадян здебільшого обмежувалися виборами місцевих представницьких органів влади/муніципальних «парламентів» (local councils), але (як продовження) і в тому, що всенародно обрані місцеві «парламенти», у свою чергу, обирають мера/бургомістра, і в цьому сенсі можна говорити про реалізацію моделі так званого «місцевого парламентаризму».

Така «парламентська» система в низці європейських країн дедалі частіше критикувалася за недостатню прозорість у розподілі політичної відповідальності і, як наслідок, за ослаблення політико-адміністративної дієздат-

ності («керованості») муніципалітетів. Тому запровадження прямих виборів мера/бургомістра, окрім своїх демократичних переваг, насамперед було націлене на зміцнення політико-адміністративної дієздатності муніципалітетів завдяки демократичному обранню легітимного лідера («leader»). Як противагу (checks and balance, стримування і противаги) потенційній перевазі сильного мера/бургомістра в більшості німецьких федеральних земель була передбачена можливість його відкликання шляхом місцевого референдуму.[2]

Модернізація муніципального управління/муніципального сектора має витoki у Великобританії і, зокрема, що підтримувалася правлячим з 1979 року неоліберально налаштованим консервативним урядом на чолі з Маргарет Тетчер, політична ідеологія, спрямована на модернізацію управління, набула поширення в міжнародному форматі. Незважаючи на відмінності та особливості, ця ідеологія, що позначається розпливчастим збірним поняттям New Public Management, може бути визначена трьома основними напрямками.

- По-перше, неоліберальна критика так званої соціальної держави (Welfare State), яка пережила підйом за часів лейбористських, соціал-демократичних урядів, була спрямована на доведення необхідності повернення держави (ширше – публічної влади) з погляду компетенції до початків дбайливості, економності, концентрації на сутнісне (“lean government”).

- По-друге, New Public Management націлений на трансформацію традиційних структур управління (відомих як модель бюрократії Макса Вебера), які критикувалися за слабку рухливість та економічну неефективність в оперативній діяльності та заміну їх концепцією, інструментами та структурою управління, орієнтованими на приватно-господарську модель підприємств (так звану менеджерську модель).

- По-третє, New Public Management орієнтований на послаблення виняткової ролі, яку мав публічний сектор через монополії виконання публічних завдань, і розподіл рішення публічних завдань за допомогою механізмів ринкової конкуренції на зовнішніх, переважно приватних господарюючих суб'єктів (аутсорсинг).

Впровадження ринкових механізмів, починаючи з кінця 1980-х років, посилювалося та форсувалося ЄС, який з метою створення єдиного європейського ринку товарів, послуг та людського капіталу реалізовував політику радикальної лібералізації ринку. Відповідно до подібних підходів до реформи слід розрізняти внутрішню модернізацію управлінської структури, яка відповідно зачіпає внутрішню реорганізацію «базових» структур управління (центральної адміністрації муніципалітету), та зовнішню реорганізацію, яка охоплює і зовнішнє середовище (виходить за межі власне муніципальної адміністрації).

Висновки. Загалом можна констатувати, що розвиток місцевого самоврядування в європейських країнах є досить суперечливою картиною. З одного боку, життєздатності місцевого самоврядування загрожує низка факторів. Це стосується, по-перше, до наростаючої кількості правових норм, які виходять не тільки від національних урядів, а й (все більшою мірою) від ЄС, і які мають загрозу зниження автономії муніципалітетів або навіть взагалі зникнення останньої. По-друге, – і це найголовніше, недостатня фінансова забезпеченість ставить під сумнів ефективність та дієздатність муніципалітетів. Останнє особливо гостро відчувається у країнах Південної Європи (Греція, Португалія, Іспанія та Італія), де боргова криза найбільш яскраво виражена і безпосередньо торкнулася муніципалітетів.

З іншого боку, можна виділити цілу низку факторів, які дозволяють зробити прогноз про те, що муніципалітети та місцевого самоврядування надалі відіграватимуть визначальну (і, можливо, навіть зростаючу) роль у європейських країнах та ЄС в цілому. Можна назвати низку цих факторів, зокрема:

- шляхом послідовної децентралізації публічних завдань, їх перерозподілу на рівень місцевого самоврядування (і пов'язаного з цим скорочення присутності центрального та регіонального урядів на місцевому рівні) що посилюється (багатофункціональний) профіль обов'язків та відповідальності місцевого самоврядування;

- запровадженням механізмів прямої демократії (обов'язкових місцевих референдумів, прямих виборів мерів/бургомістрів та їх відкликання на місцевих референдумах), а також розширенням партиципативних форм участі громадянського суспільства у справах місцевого співтовариства що посилюється політико-демократичний профіль місцевого рівня;

- у ході модернізації муніципального управління та завдяки відповідній кваліфікації персоналу підвищується ефективність оперативної управлінської діяльності, це стосується як «внутрішньої» модернізації (із застосуванням «менеджеріальних» інструментів та процедур), так і «зовнішньої» модернізації (за рахунок запровадження конкуренції у сфері надання громадських/муніципальних послуг);

- хоча істотний «внесок» у зростання загрози дієздатності муніципалітетів досі вносила держава (через «поток» правового регулювання, а також недостатність державних дотацій), проте на рівні національних урядів європейських країн, а також ЄС загалом ми спостерігаємо всі більше ознак визнання ключової ролі, яку відіграє ефективне місцевого самоврядування у вирішенні поточної загальнодержавної та загальноєвропейської кризи.

Свідчення довгострокової гарантії існування муніципалітетів та місцевого самоврядування у «багаторівневій системі» ЄС можна бачити і в ряді реформ та рішень останніх років у тому числі не в останню чергу у визнанні місцевого самоврядування загальноєвропейському праві.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні / Антоненко В. О., Баймуратов М. О., Батанов О. В. та ін.; За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова: кол. монографія. Київ: Атіка, 2007. 864 с.
2. Баймуратов М., Кофман Б. Муніципальні права людини як нова константа національного муніципального та конституційного права. Право України. 2020. № 10. С. 63–80.
3. Зарубіжний досвід організації роботи місцевої влади: [монографія] / М.О.Пухтинський, П.В.Ворона, О.В.Власенко та ін. / За заг.ред. П.В.Ворони. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. 280с.
4. Кофман Б. Я. Муніципальні права людини (особистості) як фактор вдосконалення конституційно-правового статусу людини і громадянина. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 64–71.
5. Лахижа М.І. Модернізація публічної адміністрації: досвід Республіки Болгарія.- Полтава: ПолтНТУ, 2014. 208 с.
6. Львова Є.О. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування: автореферат дисертації д-ра юрид. наук. Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2020. 32 с

References:

1. Aktualni problemy stanovlennia ta rozvytku mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini /Antonenko V. O., Baimuratov M. O., Batanov O. V. ta in.; Za red. V. V. Kravchenka, M. O. Baimuratova, O. V. Batanova: kol. monohrafiia. Kyiv: Atika, 2007. 864 s.
2. Baimuratov M., Kofman B. Munitsypalni prava liudyny yak nova konstanta natsionalnogo munitsypalnogo ta konstytutsiinoho prava. Pravo Ukrainy. 2020. № 10. S. 63–80.
3. Zarubizhnyi dosvid orhanizatsii roboty mistsevoi vlady: [monohrafiia] / M.O.Pukhtynskyyi, P.V.Vorona, O.V.Vlasenko ta in. / Za zah.red. P.V.Vorony. – Kh.: Vyd-vo KharPI NADU «Mahistr», 2009. 280s.
4. Kofman B. Ya. Munitsypalni prava liudyny (osobystosti) yak faktor vdoskonalennia konstytutsiino-pravovoho statusu liudyny i hromadianyna. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2019. № 2. S. 64–71.
5. Lakhyzha M.I. Modernizatsiia publichnoi administratsii: dosvid Respubliky Bolhariia.- Poltava: PoltNTU, 2014. 208 s.
6. Lvova Ye.O. Hlobalnyi konstytutsionalizm: teoretychni pidkhody ta pravovi vyklyky do formuvannia: avtoreferat dysertatsii d-ra yuryd. nauk. Spetsialnist 12.00.02 – konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo. Kyiv, 2020. 32 s.